

ARCHITEKTURA

CZASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS

ARCHITECTURE

WYDAWNICTWO

POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

3-A/2010

ZESZYT 6

ROK 107

ISSUE 6

YEAR 107

AGNIESZKA PĘCKOWSKA*

NIKOLAIVIERTEL W BERLINIE – WSPÓŁCZESNOŚĆ HISTORYCZNEJ PRZESTRZENI MIEJSKIEJ

THE ST. NICHOLAS QUARTER IN BERLIN – THE PRESENT DAY OF A HISTORICAL URBAN SPACE

Streszczenie

Indywidualne oblicze miasta zależy w dużej mierze od jego przestrzeni publicznych. W przypadku Berlina jest to oscylowanie między urbanistycznym tradycjonalizmem a bardzo nowoczesnym podejściem do kształtowania tkanki miejskiej – architektury i wnętrz otwartych. Współczesna forma Nikolaiviertel jest przykładem tego pierwszego spojrzenia – przywołania dzisiaj dawnej zabudowy i przestrzeni Starego Berlina, odpowiadających jednak współczesnym potrzebom społecznym.

Słowa kluczowe: kwartał miejski, środowisko mieszkaniowe, współczesna przestrzeń publiczna

Abstract

The individual image of a city depends on its public urban zones and spaces. In the case of Berlin there is a great contrast between urban traditionalism and a very modern approach to the city fabric – architecture and open places. The contemporary image of the St. Nicholas Quarter is an example of the first attitude. It shows namely a tendency to evoke today the former structure of the Old Berlin, but adapted to the modern human and social needs.

Keywords: urban quarter, living environment, contemporary public space

* Dr inż. arch. Agnieszka Pęcowska, Instytut Projektowania Urbanistycznego, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

Zróżnicowanie przestrzeni publicznych miasta jest dziś czynnikiem i zjawiskiem niezmiernie pożądanym, zapewniającym człowiekowi możliwość wyboru sprzyjającej mu w danym momencie atmosfery, zależnie od potrzeby chwili, nastroju, rodzaju aktywności. Dotyczy to również miejskiego środowiska mieszkaniowego i, takich właśnie, wspólnych miejsc oraz przestrzeni w ramach dzielnic lub zespołów, zarówno ogólnie miejskich, jak i osiedlowych.

Współczesny Berlin to specyficzna nowoczesna wschodnio-zachodnia metropolia, częściowo odbudowana i wciąż budująca swą dzisiejszą tożsamość, swoje nowe stołeczne i europejskie oblicze. To miasto o historii nietypowej, podzielone niegdyś politycznie i przestrzennie, teraz na powrót scalone, jednoczące się urbanistycznie, społecznie i kulturalnie. Mimo zjednoczenia są to dwa bardzo różne architektonicznie i wizualnie Berliny, w sumie tworzące to jedno miasto kontrastów, oscylujące między zrekonstruowaną po wojnie tradycyjną substancją miejską a najnowszymi rozwiązaniami urbanistyczno-architektonicznymi i estetycznymi.

Ta dzisiejsza mozaika przestrzenna dotyczy także miejsc publicznych Berlina, oferujących szeroki wachlarz wnętrz urbanistycznych, terenów zielonych lub otwartych przestrzeni o różnej roli w historii, skali i pozycji w strukturze miasta, odpowiadających różnym stylom, prądom czy modom. Miejsca publiczne, ogólnie dostępne przestrzenie, wplatają się w różne obszary i części tej rozwijającej się metropolii – monofunkcyjnych dzielnic i kompleksów miejskich (dzielnica ambasad, kompleks rządowy, handlowe ulice, galerie i pasaże), jak też post-enerdowskich wielkich zespołów i osiedli mieszkaniowych wschodniego Berlina. Powstają również w wielofunkcyjnych, wielokubaturowych zespołach bankowo-biurowych lub centrach usługowo-handlowych, połączonych ze znaczną częścią mieszkaniową.

Kwintesencją współczesnych przestrzeni publicznych Berlina jest otoczenie, oprawa architektoniczna nowo ukształtowanych, ważnych wnętrz urbanistycznych, usytuowanych w różnym kontekście miejskim. Wystarczy wymienić sztańdardowe kompleksy placowe – Potsdamer, Pariser czy Leipziger Platz, proponujące nowe rodzaje ogólnie dostępnych, wspólnych stref miejskich oraz plastycznego, wizualnego wyposażenia ich wnętrz.

Jednym z popularniejszych miejsc dzisiejszego Berlina jest jedyny w całym układzie miasta – szeroko znany, choć niewielki, staro-nowy zespół zabudowy Nikolaiviertel (Kwartał św. Mikołaja) o kameralnym, typowo staromiejskim charakterze. Położony na drugim biegunie w stosunku do wielkich historycznych założeń oraz nowoczesnych inwestycji Berlina. Kontrastuje on skromnością, tradycyjną strukturą przestrzenną, formą architektury czy atmosferą z wieloma innymi kompleksami, gmachami i terenami miejskimi. Tworzy bowiem w samym centrum tętniącego życiem współczesnego miasta ogólnie dostępną enklawę spokoju i nastrojowości, ducha zupełnie innego świata.

Dzisiejsza forma Nikolaiviertel to wynik wielowiekowej podróży w czasie, jako że zlokalizowany tu kościół św. Mikołaja (Nikolaikirche) jest najstarszym obiektem sakralnym i załączkiem średniowiecznego, a tym samym całego współczesnego Berlina. Przechodząc różne koleje losu, tak niewielki kwartał zabudowy stał się świadkiem coraz większego rozwoju terytorialnego oraz awansu urbanistyczno-politycznego tej wielkiej metropolii, a także historycznej, a potem enerdowskiej i pojednoczeniowej stolicy.

Pretekstem dla dodania rangi i splendoru temu kompleksowi były w 1987 roku obchody 750-lecia powstania miasta i konkurs na odtworzenie kwartału na wzór minionego Starego Berlina jako reliktu przeszłości, historycznej enklawy staromiejskiej, odpowiednika innych europejskich starych miast. Na układzie odbudowanych ośmiu pozostałych po wojnie obiektów historycznych (Nikolaikirche, Ephraim-Palais, Knoblauchhaus, parę kamienic) oraz dawnej siatki ulic (Probststrasse, Poststrasse, Am Nussbaum) stworzono częściowo nową zabudowę w umownie staromiejskiej stylistyce. Zmodyfikowano przebieg niektórych uliczek, przeprojektowano wnętrza kwartału, zmieniając lokalizację kilku obiektów, dobudowano nowe stare kamieniczki z apartamentami oraz usługami w parterach.

Z upływem lat ta prestiżowa wschodniobierlińska, trwająca 10 lat, historyzująca rekonstrukcja scaliła się i spatynowała wizualnie, robiąc dziś wrażenie prawie autentycznej staromiejskości, wpisanej w kontekst współczesnego miejskiego sąsiedztwa. Ostatecznym rezultatem długich dziejów i współczesnych przemian Nikolaiviertel jest dość spójna estetycznie i przestrzennie struktura urbanistyczna, o widocznej czasowej wielowarstwowości i stylowej złożoności. To, jak niegdyś tradycyjny układ zabudowy

przestrzeni miejskiej o funkcji mieszkaniowo-usługowej, przenikający się z rozgałęzioną wewnętrzną przestrzenią otwartą, tworzący melanz przeszłości i współczesności. To także niewielka enklawa historii w coraz nowszym i większym mieście, obraz utrwalony jako jeden z symboli dawnego, tradycyjnego Berlina.

Pod względem lokalizacji Nikolaiviertel usytuowany jest w dzielnicy Mitte, na terenie dawnego Berlina Wschodniego, w pobliżu wschodnich realizacji Alexanderplatz i wieży telewizyjnej (Fernsehturm) – słynnych ernerdowskich symboli. Leży też w miejscu krzyżowania się kilku głównych arterii, stanowiących połączenie z innymi częściami miasta, także dawnego Berlina Zachodniego. Na zachód kilkoma równoległymi trasami: ulicą Muehlendamm do nowo ukształtowanych słynnych placów Leipziger Platz i Potsdamer Platz czy nowej przestrzeni Kulturforum; ulicą Rathausstrasse i wzdłuż otwartej przestrzeni Marx-Engels-Forum oraz Schlossplatz (Placu Zamkowego z odbudowanym w przyszłości zamkiem królewskim) w stronę historycznego placu Gendarmenmarkt; pobliską Karl-Liebknecht-Strasse do słynnej alei Unter den Linden, nowo uformowanego Pariser Platz i Bramy Brandenburskiej.

Poza siatką arterii i ulic dodatkowym łącznikiem przestrzenno-komunikacyjnym kwartału z pozostałymi obszarami jest rzeka Sprewa, styczna do Nikolaiviertel od strony zachodniej i łącząca go z całym ciągiem ważnych historycznych i współczesnych miejsc miasta. W kierunku północnym jest to powiązanie ze wspomnianym Schlossplatz, berlińską katedrą (Berliner Dom), Wyspą Muzeów (Museumsinsel) i dalej na zachód z dzielnicą rządową (Regierungsviertel) oraz nowym kompleksem dworcowym Hauptbahnhof. Na południe ta wodna trasa prowadzi do zabytkowych gmachów Palais Schwerin czy Maerkisches Museum, jak też do znanej Wyspy Rybaków (Fischerinsel) – miejsca połączenia Szpewy ze Spreekanal.

W ramach najbliższego otoczenia od wschodu Nikolaiviertel sąsiaduje z historycznym budynkiem Czerwonego Ratusza (Rotes Rathaus), od południa – z również zabytkowym gmachem miejskim Altes Stadthaus. Od strony zachodniej Kwartał graniczy z uregulowanym korytem Szpewy (wraz ze starymi mostami – Rathausbruecke i Muehlendambruecke), domkniętym po drugiej stronie pierzeją kilku dawnych obiektów (Stadtbibliothek, stajnie królewskie Neue Marstall). Jedyne od północy styka się z otwartą zieloną przestrzenią skweru-placu Marx-Engels-Forum, będącego przedpołem dominującej wszędzie wieży TV (w miejscu wyburzonej po wojnie dawnej wielkomiejskiej zabudowy kwartałowej).

Takie usytuowanie w urozmaiconej dziś tkance urbanistycznej jest nie tylko bardzo korzystne lokalizacyjnie, ale jednocześnie – przez umiejscowienie w zamkniętej formie, jaką jest kwartał miejski – odgradza przestrzeń wewnętrzną Nikolaiviertel od uciążliwości ruchu tranzytowego, od pośpiesznego życia na zewnątrz, w bardziej uczęszczanych strefach publicznych. Dzięki obrzeżnej zabudowie, parawanowi ze ścian architektonicznych, zapewnia to mieszkańcom, przechodniom czy turystom spokój i poczucie bezpieczeństwa, wzrokową izolację i symboliczną wizualną osłonę.

Kwartał św. Mikołaja na tle struktury urbanistycznej tej części Berlina bardzo czytelnie ukazuje widok z lotu ptaka (z wieży telewizyjnej czy ratuszowej, z okolicznych wieżowców, z helikoptera), odstawiając dobrze widoczną bryłę zabudowy oraz czytelny dach całego zespołu. Unaocznia on także różnice i kontrasty między lokalnymi przestrzeniami publicznymi, związanymi czy to z kompleksami współczesnymi, czy z zabudową o charakterze historycznym. Pokazuje, gdzie występują kontynuacja i podobieństwo tradycyjnych obiektów i wnętrz urbanistycznych, a gdzie powojenna odbudowa wkroczyła w formie nowoczesnej architektury i towarzyszących jej otwartych miejsc publicznych.

Obie te sfery historyczne, stylistyczne i kulturowe, łączą się wzdłuż Rathausstrasse, na linii zabudowy wspólnej dla Nikolaiviertel, gmachu ratusza i prestiżowego wówczas kompleksu ernerdowskich bloków mieszkalnych, tworząc jedną współczesną pierzeję uliczną z ciągiem usług w parterach. Jest to wynik utworzenia tu w latach 70. dwudziestego wieku zespołu nowej zabudowy mieszkaniowo-usługowej Rathauspassagen, włączającego od frontu jeden bok obecnego Kwartału. Dzisiaj, po jubileuszowej odnowie Nikolaiviertel, ten sztywny, ciągły pasaż handlowy przechodzi w jego wnętrzu w sieć rozproszonych, drobnych, stylizowanych lokalików gastronomicznych i handlowych w odbudowanych domach lub nowych staromiejskich kamieniczkach.

Tradycyjny charakter wnętrza Kwartału widoczny jest ze wszystkich stron z zewnątrz przez wloty uliczek (wglądy widokowe, bramy), ukazujące zaskakujące kadry i obrazy tego odmiennego, dawnego świata. Te wloty-wglądy zachęcają przechodniów do wejścia do środka, obejrzenia i docenienia walorów kompozycyjnych tego obszaru, jak zamknięcia perspektywiczne uliczek, dominanta bryły centralnie

położonego kościoła, ciekawe zakątki i placyki, malownicze zaułki. Takie symboliczne bramy widokowe sprawiają, że – w przeciwieństwie do typowych, zamkniętych kwartałów miejskich – Nikolaiviertel robi wrażenie ażurowego, przelotowego i otwartego, ogólnie dostępnego, umożliwiającego wzrokową penetrację wnętrza.

W ten sposób powstaje na obrzeżu Kwartału św. Mikołaja pośrednia strefa wlotowa (z wlotami-wejściami jako łącznikami widokowymi), znajdująca się na pograniczu dwóch rodzajów przestrzeni publicznej – szerokiej, ogólnomiejskiej, na zewnątrz oraz „wąskiej”, lokalnej, wewnątrz ram zabudowy Kwartału. Strefa wąska – w formie powszechnie dostępnej części (uliczek, placyków, zieleńców) – prowadzi z kolei do strefy przestrzeni półprywatnych, wydzielonych zielonych dziedzińców do użytku wyłącznie mieszkańców.

Analogiczna do strefy wlotowej jest pośrednia strefa wejściowa do zabudowy, prowadząca do zlokalizowanych w parterach budynków lokali usługowych czy bram i klatek schodowych do mieszkań. Tak kształtuje się tu swoista hierarchia dostępności do różnych stref przestrzeni publicznej, a także podział jej różnych ról, zależnie od rodzaju użytkowania i przeznaczenia.

Będąc wewnątrz Nikolaiviertel – dzięki ażurowości jego obrzeżnej zabudowy – do obrazów wewnętrznego pejzażu włączyć można widokowo z kolei także jego otoczenie. Jako że poprzez jedną bramę widać wieżę sąsiadującego ratusza, poprzez inną brzeg Sprewy z historyczną zabudową, przez kolejną – ścianę drzew zielonej części Forum. W sumie takie otwarcia i zamknięcia widokowe, sekwencje i ujęcia perspektywiczne, bliskie i dalsze plany sprzyjają integracji wszystkich łączących się tu wnętrz urbanistycznych, przenikających się wzajemnie przestrzeni otwartych.

Połączone przestrzenie publiczne wewnątrz Nikolaiviertel wraz ze strefami wejściowymi do budynków i parterami zabudowy tworzą wspólny parter urbanistyczny – główny poziom ruchu i użytkowania tego obszaru. Jest to również podstawowa warstwa przestrzeni, najważniejsza i nieodzowna dla funkcjonowania Kwartału – usług, mieszkańców i innych użytkowników, dla kontaktów społecznych i towarzyskich, kulturalnych, edukacyjnych. Tu mieści się kilka muzeów (Nikolaikirche, Knoblauchhaus), istnieją licznie odwiedzane winiarnie, kawiarenki, karczmy i puby z letnimi ogródkami i parasolami, jak też sklepy (pamiątki, rzemiosło artystyczne, kwiaty) z ulicznymi stoiskami handlowymi. Strefa wejściowa zawiera także liczne elementy wystroju architektonicznego – podcienia, arkady, zadaszenia i daszki, prześwity i bramy, drzwi i okna witrażowe, stanowiące pewne przedpole już dla samej architektury Kwartału.

Architekturę Kwartału św. Mikołaja charakteryzuje przede wszystkim nawarstwienie różnych okresów historycznych, zestawienie obiektów autentycznych i odbudowanych lub stworzonych od nowa. Panuje tu więc staro-nowa struktura przestrzenna i mieszana stylistyka zabudowy – historyczna nowoczesność czy nowa historyczność – działająca obecnie już jako jednolita, spójna wizualnie całość przestrzenna. W części odtworzonej zachowana została kameralna staromiejska skala, utrzymano tradycyjne gabaryty i formy zabudowy, elementy małej architektury oraz drobne formy rzeźbiarskie. Wąskie, wysokie na 5–6 kondygnacji szeregowe kamieniczki ze szczytami, z opartymi na wspólnym module fasadami i ze spadzistymi dachami obejmują także swą strukturą zachowane obiekty historyczne, tworząc wspólną architektoniczną całość.

Jako zwieńczenie całości zabudowy i nawiązanie do sąsiadującego jednolitego gabarytowo dachu miasta występuje bardzo czytelna, tradycyjna strefa dachów kwartału ze szczytami, poddaszami, lukarnami. Nad tą zwartą warstwą ciągłych dachów dominuje bryła dachu kościoła św. Mikołaja, z dwoma wieżami jako pionowym akcentem na tle nieba oraz w sylwecie otoczenia. Korespondują one wizualnie ze strefą pojedynczych dominant wysokościowych w najbliższym sąsiedztwie – z wieżami zabytkowych obiektów Rotes Rathaus i Marienkirche czy z kopułą katedry (Berliner Dom), będących znakami orientacyjnymi w strefie nieba i w krajobrazie tej części miasta (nie licząc superdominanty, jaką jest wszechobecna wieża telewizyjna).

Mieszkanie oraz przebywanie w takim znaczącym, należącym do ogółu, środowisku zamieszkania jak Nikolaiviertel uczy obie strony współżycia – stałych lokalnych mieszkańców i okazjonalnych odwiedzających tę przestrzeń publiczną. Ponieważ cały obszar był od wieków miejskim terenem mieszkaniowo-usługowym, także dziś jest polem przeplatania się życia prywatnego i bogatego życia publicznego. Mimo tak niewielkiego obszaru jest bogatym treściowo forum żywych kontaktów sąsiedzkich i społecznych, sceną

towarzyską i kulturalną, miejscem odpoczynku i polem aktywności publicznej. Problem współżycia starego z nowym, historii i współczesności, dobrego sąsiedztwa i wzajemnej tolerancji może być więc tu stałym polem działalności społeczno-wychowawczej, mającym w dodatku interesującą oprawę scenograficzną, przyjazne ramy wizualne w postaci architektury, przestrzeni, zieleni, nieba.

Ciekawe, jak w obliczu dzisiejszych tendencji urbanistycznych plasują się kompleksy typu Nikolaiviertel w Berlinie. Z jednej strony bowiem odgrywa tu rolę element czasu, dziedzictwo przeszłości, ciągłość historyczna, osobowość miejsca. Z drugiej – istotą współczesności są nie tylko transformacje, adaptacja czy przekształcenia, ale także nowe formy architektury i przestrzeni publicznej w duchu kompozycyjnej innowacyjności, postępu technologicznego, ekologii czy ekonomii.

Nie są dziś obce projektantom wizje futurystycznych osiedli, miast i konstrukcji inżynierskich, superinteligentnych instalacji przestrzennych – kolosalne miasta-piramidy, miasta-wieże czy miasta-kopuły; podziemne, podwodne organizmy miejskie czy wręcz wirtualne struktury z wymagowanymi budynkami i przestrzeniami. Dopiero jednak się okaże, czy będziemy kiedyś mieszkać i funkcjonować pod biokloszem, ekonomicznym czy high-tech-owskim parasolem, czy też będziemy woleli zawisnąć w idealnym mieście pionowym, naziemnym albo pozostać przy dotychczasowym zwyczajnym, przyziemnym mieście horyzontalnym.

Z drugiej strony, występuje odmienne spojrzenie na starą, tradycyjną przestrzeń miejską, istnieje bowiem w urbanistyce powrót do miejskości i dawnej struktury, renesans zwartej kwartału miejskiego o ludzkiej skali jako wzorca nowych rozwiązań miejskich i mieszkaniowych. Dotychczasowy estetyczny klimat przestrzeni miasta, jego cywilizacyjno-kulturowe cechy powodują popularność wśród mieszkańców i gości tradycyjnych, dotychczasowych rozwiązań, związanych z kultywowaniem przeszłości oraz osadzeniem zabudowy i przestrzeni w kontekście historycznym.

It is very important today to offer users many different kinds of public urban space. And it also concerns the residential districts or living estates, as well as connected with them common use areas.

The contemporary Berlin is a great metropolis with two faces – the historical one and the very modern one. It also has two different images – of the former Western and Eastern parts of the city, which are now in the process of urban unification as the German capital. There are many distinguished public open places, green areas and other popular urban spaces there. They are connected with the newly developed complexes (the Government headquarters, new embassies and offices, residential buildings, stores and passages), as well as with some recently reshaped famous town squares and streets or shopping malls (Potsdamer Platz, Pariser Platz, Friedrichstadt-Passagen).

One of the most popular sites of the sort is the St. Nicholas Quarter (Nikolaiviertel), a partly old and partly new urban block with apartments, pubs and cafeterias, small shops and street stands, surrounding the old St. Nicholas church. The 750th anniversary of the foundation of Berlin in 1987 was an occasion to improve the post-war image of this place in the course of an architectural competition. As a result of this, an urban reconstruction of the tenant houses was done, adapting also few authentic buildings and streets, and the church in the centre.

This prestigious East-Berlin renovation in the old-town style, after several years became a lively urban area connecting the inhabitants, visitors and tourists. The St. Nicholas Quarter is now one of the symbols of the historic old Berlin, as well as of the contemporary German capital.

The Quarter is situated in the central part of the former East Berlin, at the crossing area of several main traffic and sight-seeing routes, leading to important squares, urban complexes, architectural monuments or green spaces of the whole city. The other element linking the Quarter with many parts of Berlin is the Spree River with many important buildings and worth-seeing attractions on both sides.

There are also a lot of significant places of interest in the nearest surroundings of the St. Nicholas Quarter, both of the historic and modern origin. They show not only the reconstructed pre-war items of

architecture, but also – still interesting for some people – buildings and urban open spaces, built in the times of the German Democratic Republic.

Such location in the central city parts is very convenient for the Quarter's inhabitants and users. On the other hand, the closed quarter-like shape of this building complex gives them a peaceful atmosphere inside and the necessary isolation from the street traffic and the busy life outside. Only a few small streets lead into the open internal space, linking it with the nearest neighborhood and allowing for visual contacts between these two urban zones.

The space inside this complex consists not only of the common use urban elements (tiny streets and squares, green precincts and alleys, the river embankment), but also of the separate semi-private green courtyards for the inhabitants. All together there exists here a certain hierarchy of open zones, i.e. the semi-private one and two kinds of the public one: the "small" inner space inside the Quarter and the large outer space outside it.

All these open zones – together with the ground floors of the buildings – form an "urban ground floor" of the Quarter. It is its main level with entries to the gastronomic, commercial and cultural premises, and also with accesses to the residential parts of that complex. This ground level is the most important for all users of that space – for their social contacts, educational interests and leisure activities. It is very popular especially in warm seasons, when there is also a lot of summer café-gardens, street seats, flower stalls and occasional decorations.

The public spaces and places inside the St. Nicholas Quarter are embraced by the surrounding buildings, forming a kind of architectural and visual frames. They have a very complex historical structure, containing a few old, some restored and many new buildings – mainly modern tenant row-houses. Nevertheless, after some time of functioning the Quarter looks already like an authentic small old-town piece of Berlin, attracting many domestic and foreign visitors.

This old-fashioned mood is created by an arrangement of the "urban ground floor" with plants and a decorative equipment, by the traditional scale, scenery and atmosphere, historical forms of the buildings and the rooflines. Also above the Quarter's roof zone traditional architectural elements dominate – the church of St. Nicholas and its two slim spires, which correspond visually with some other urban accents of the neighborhood (tall church towers or cupolas).

All these features and values of the Saint Nicholas Quarter – a unique, untypical spot of Berlin – make living and staying there a special experience for all its users. It can be a lesson of social and human coexistence, particularly important on this small compact area, which is both – a place of residential life for its inhabitants and a scene of cultural and tourist activities for many other people.

Such traditional type of urban space is very attractive and widely appreciated today. And though there are many extraordinary futuristic projects and architectural ideas, it will probably be still popular in the nearest future.

Literatura/References

- [1] *Berlin. Im Zentrum der Hauptstadt*, "Publicon", Berlin 2004.
- [2] Haubrich R., Hoffmann H.W., Meuser P., *Berlin. The Architecture, Guide*, Verlagshaus Braun, Berlin 2006.
- [3] *Berlin*, Wiedza i Życie S.A., Warszawa 2000.
- [4] *Berlin*, Michelin-Bezdroża, Kraków 2007.

II. 1-4. Wnętrza urbanistyczne prowadzące do kościoła św. Mikołaja (Nikolaikirche) jako dominanty architektonicznej i przestrzennej kompleksu urbanistycznego Nikolaiviertel. Dawna i nowa zabudowa mieszkaniowo-usługowa, tworząca ramy wizualne dla przestrzeni publicznej. Fotografie autorki

III. 1-4. Small streets leading to the St. Nicholas church as a spatial dominant of the whole complex. Old and new buildings with apartments, shops and cafeterias, forming the architectural and visual frames for the public zone. Photographs by the author